

A DIALÓGUS ÉS KORLÁTAI

A tavalyi XV. filozófiai világtalálkozó dinamikus világunk új jelenségeinek és folyamatainak filozófiai elemzésére vállalkozott. A kongresszus azt a célt tűzte maga elé, hogy e jelenségek és folyamatok adekvát magyarázatát keresse, különös tekintettel jövőbeli alakulásukra, és hozzájáruljon mindazon bonyolult kérdések megoldásához, melyekkel a mai világ progresszív átalakulása közben feltétlenül számolni kell.

Innen a kongresszus különös érdeklődése a tudományos-műszaki forradalom emberi vonatkozásai iránt (lásd a *Tudomány—technika—ember* témakört). Ezt a problémakört ágaira bontva s mégis a többi kérdéssel szerves egységben vitatták meg a kongresszus valamennyi meghívottjának részvételével. A három plenáris ülés témája: 1. filozófia és tudomány; 2. erkölcs és kultúra; 3. technika és ember. A viták integratív jellege már csak azért is elsőrendű követelmény, mert lehetetlen komplex filozófiai beágyazásban tárgyalni például a filozófia és a tudományok viszonyát anélkül, hogy kitérnék a társadalomnak mint egésznek erkölcsi és technikai vonatkozásaira, vagyis anélkül, hogy a problémát szintetikusán beilleszteszék a jelenkori kultúrába.

A kongresszus „árnyékában“ viszonylag önálló jellegű munkálatok is folytak. Ezek közül igen figyelemreméltónak bizonyult és kellő érdeklődésre tarthatott számot az a vita, amelyet a Nemzetközi Filozófiai Intézet rendezett a dialektikáról. Egy másik munkacsoport André Robinet vezetésével a filozófiai művek gépi feldolgozásának lehetőségeivel foglalkozott, és sor került a közelgő Hegel-világtalálkozó előkészületi munkálatainak megvitatására is.

A kongresszus egészére visszatekintve, szembevetve volt a marxista orientációjú előadások túlsúlya szinte valamennyi alcsoportban. (Mintegy 1000 előadásból és hozzászólásból több mint 650 a szocialista országok képviselőitől származott.) A vita során azonban nemesak a szocialista országok küldöttei, hanem gyakran a legkülönbözőbb földrészek gondolkodói is marxista álláspontot képviseltek.

A jelenkori marxizmus pozíciójának árnyalt érvényesítése együtt jelentkezett azzal a törekvéssel, hogy a marxisták dialógust kezdeményezzenek más kortárs filozófiai irányzatokkal, illetve egy ilyen párbeszédhez megkeressék a közös premisszákat. Ez a szándék — mely a vélemények minél pontosabb árnyalását, a különböző irányzatok összeférhetetlenségének kiküszöbölését tűzte ki célul maga elé, mégpedig elméleti és gyakorlati rugalmasságok fokozása érdekében — aligha valósulhatott meg maradéktalanul. A dialógus lehetőségét nagymértékben meghatározta, hogy ki milyen elméleti, illetve gyakorlati pozícióból óhajtott párbeszédet folytatni. A nehézségek egy része tisztán filozófiai jellegű, más részük a filozófia és politika közvetlen kapcsolatából, a filozófiai gondolkodás politikai konzekvenciáiból adódik.

Tisztán filozófiai jellegűnek érzékeltük egyfelől bizonyos filozófiai irányzatok képviselőinek merev elzárkózását a marxista terminológiától (ezt példázta André Mercier és Paul Ricoeur hozzászólása), másfelől egyes marxista beállítottságú gondolkodók nem elég rugalmas vitamódszerét.

A nehézségek másik csoportja azoknak a tendenciáknak a számlájára írható, melyek a filozófiát vagy teljesen elszakítják a politikától, vagy pedig egyik vagy másik társadalmi struktúra felsőbbrendűségét próbálják bizonygatni kellő érvelés és önkritika híján.

Mindez külön-külön és együttvéve akadályozta a kongresszust abban, hogy elérje célját: az elméleti és gyakorlati együttműködés megalapozását. Pedig a kongresszus kitűzött tematikája önmagában lehetőséget biztosított volna nemcsak a dialógus felé tett első lépésekhez, hanem a közös nyelvenk, az értelmezés közös támpontjainak kidolgozásához is.

A dialógus szükségessége különösen az emberiség és egyén sorskérdéseiben, a béke perspektívájában vált nyilvánvalóvá. Ilyen tág összefüggésbe helyezve nem kétséges, hogy mindenfajta csoport jelene és jövője szorosan összefonódik az emberiség jelenével és jövőjével, tehát a megközelítés leghatékonyabb módja — a globális szemlélet. Dialógus azonban ezekben a kérdésekben sem született: ki-ki saját alapvető előfeltevéseit csempészte be a vitába, és minden más elképzelést a saját nézetei sugallta megoldások szemüvegén át, vagyis a szemléleti közeledés vagy eltávolodás alapján ítélte meg.

Abból, hogy valaki tényként fogadja el a különböző irányzatok létezését, nem feltétlenül következik, hogy a kongresszuson nem csaptak össze egymástól eltérő nézetek nemcsak a marxizmus és más, nem marxista irányzatok között, hanem a marxizmuson belül is.

Amennyiben megengedjük, hogy az eltérő álláspontok bizonyos fókig közeledjenek egymáshoz, ennek nélkülözhetetlen feltétele, hogy az eltérő álláspontokon belül is sor kerüljön egyfajta evolúciós mozgásra. Ennek keretében mindegyik szemléletmód átvesz valamit a másiktól, és megpróbálja saját rendszerébe beépíteni a többi szemléletmód kínált részeredményeket. És szerencsére megpróbálja a filozófiai vitákra jellemző kritikai szellemmel hasznosítani a nézetek egymásnak feszüléséből „kipattanó” kölcsönösen termékeny értékeket.

A hazai résztvevők szerepére utalva főleg az árnyalt párbeszéd és az alkotó marxizmus érdekében tett erőfeszítéseiket érdemes kiemelnünk. Ez módszertani szempontból nemcsak a közös premisszák megkeresésében nyilvánult meg a dialógus minden szintjén, hanem az elméleti álláspontok melletti elvi elkötelezettségben is, abban az elméleti-erkölcsi bátorságban, mely szembe tud nézni saját hiányosságaival, elméleti nehézségeivel, a nyitott, még megoldatlan kérdések garmadájjával.

Milyen fő kérdésekben értettek nagy vonalakban mégis egyet a kongresszus — nagyrészt hivatásos — résztvevői? Abban mindenestre igen, hogy a ma és a jövő emberének egyaránt szükséglete a „filozofálás”, hogy a filozófiának hatékony szerepet kell játszania az emberiség sorsának megértésében és irányításában, hogy a jelenkori fejlődés körülményei között a filozófia célja befogni és megelőzni az elidegenedés valóságos és lehetséges típusait. Mindez csak egyféleképpen képzelhető el: békében.

A kongresszus munkálatai azonban nem maradtak meg ezen az általános szinten. A kérdésseltevések és a kérdésekre adott válaszok változa-

tosságára két jellemző példával szeretnék utalni. Az egyik a filozófia és tudományok viszonyáról folytatott vita, a másik a dialektika elfogadásának problémája. Az első kérdésben a filozófiát vagy teljesen elszakították a tudományoktól, vagy éppen ellenkezőleg, egyenlőségjelet tettek a kettő közé, hol egyértelműen alárendelték a tudományoknak, hol a tudományokkal közösködő s azoktól mégis elhatárolandó sajátos kutatási területként fogták fel. A második kérdésben vagy a lét egészére vonatkoztatva, vagy kizárólag csak az emberi létre korlátozva ismerték el a dialektikát, de olyan nézetekkel is találkozhattunk, melyek minden területről következetesen kirekesztették a dialektikát.

A terminológia „kétarcúságán“ túl világosan megmutatkozott a bizonyos kérdésekre adott különböző filozófiai válaszok összeférhetetlensége, még ha ezt az inkompatibilitást a nyelvi diplomácia igen elegáns módon írta is körül. Az ideológiai harc lényegében megkerülhetetlennek bizonyult: egyik résztvevő sem tagadta meg saját legszemélyesebb álláspontját. Az előadók egyik vagy másik filozófiai irányzat védelmében léptek fel a kongresszuson. Az indiai küldöttség például felhasználta az alkalmat, hogy mai elméleti pozíciói mellett, ezek előzményeit is kellőképpen megismertesse a résztvevőkkel. Sokkal kisebb számmal képviseltette viszont magát az angolszász nyelvterületen vezető szerepet játszó analitikai iskola, ami a kongresszus tematikáját ismerve nem különösebben meglepő. (Az analitikusok háttérbe szorulása két vonatkozásban is rányomta bélyegét a kongresszusra: 1. megszűnt az angol nyelv eddigi monopóliuma, s helyét az orosz, a német, a francia vette át; 2. az angol nyelv több vitacsoportban párhuzamos nyelvként szerepelt.)

Az előadások és hozzászólások — melyek az általános időhiány miatt igen sűrűn követték egymást — nagy általánosságban a már ismert filozófiai irányzatokat képviselték, de olyan perspektívában, mely a filozófiától és „szolgálóitól“ az általános enyhülés érdekében tett konkrét lépéseket követelt. A vélemények megütközése emiatt ritkán volt látványos, a „hangfogós“ viták a fenti korszakos követelménynek rendelődtek alá.

A marxista meggyőződésűek ez alkalommal is tapasztalhatták, hogy a filozófia ma is erőteljesnek bizonyuló elméleti rendszer, nemcsak magasfokú igazságtartalma és megfelelő magyarázó ereje révén, hanem mert magába tudja építeni és meg tudja haladni más gondolatrendszerek elemeit, egyszóval megújulni-tudása és módszertani hatékonysága révén.

Várna — korunk marxista gondolkodása önmagával való szembesülésének lehetősége, s mint ilyen kitapinthatóvá teszi a gondolkodási rendszer főbb vonalait. Ugyanakkor arra is bizonyítékkal szolgál, hogy a marxizmus a mai filozófiai gondolkodás egészének fontos „sarkköve“. Ez várnai viszonylatban nemcsak abban volt „tettenérhető“, hogy a nem marxista résztvevők gondolkodását is mindinkább áthatotta a dialektika, hanem abban az általános szükségletben is, hogy elméletileg megalapozzák a kulturális jelenségek beilleszkedését a társadalom összfejlődésébe.

Az analitikai iskola várnai képviselőinek minden olyan törekvése ellenállásba ütközött, mely vissza akarja szorítani vagy ki szeretné rekeszteni gondolkodásunkból a dialektikát.

És nemcsak a marxista szakemberek ellenállásába, hanem a marxista dialektika kérdései iránt érzékeny nem marxista filozófusok ellenállásába is, akiknek ez a fajta érzékenysége Jean Piaget munkásságán neve-

lődött. Igaz, a dialektika védelmezői és ellenzői közötti vita az ellenzékét képviselő analitikai iskola távollétében aligha bontakozhatott ki. Az amerikai résztvevők többsége más filozófiai irányzatokhoz tartozott, egyeseken éppenséggel a marxizmus befolyása érződött (pl. Archie Bahm, David Crocker), vagy egyenesen a marxizmus alapvető tételeire hivatkoztak. Különösen a tudomány fejlődéséről folytatott vita volt ilyen szempontból tanulságos. A tudományos paradigmák, a tudományos ismeretek mennyiségi felhalmozásának és minőségi ugrásának kérdésében szinte mindenki Thomas Kuhnhoz az utóbbi évtizedben igen elterjedt nézeteiből indult ki, és sokan hivatkoztak a Thomas Kuhn felfogásával vitatkozó Karl Popperre és Lakatos Imrére.

Mind többen érezték szükségét annak, hogy a természettudományi kutatásokat összefüggésbe hozzák társadalmi jelentőségükkel, s ezzel végleg leszámoljanak a kutatói függetlenség illúziójával. Thomas Kuhn felfogását egyfelől az ausztráliai Quentin Gibson támadta túlzott relativizmusáért, másfelől — a marxizmus oldaláról — Herbert Laitko (NDK). Az ugyancsak NDK-beli Klaus Gössler azzal a céllal ismerteti a frankfurti iskola képviselőinek (Jürgen Habermas, Otto Friedrich Bollnow) idevágó nézeteit, s különösen Habermas vitáját a pozitívizmussal, hogy kiemelve saját álláspontja igazát: a tudománytörténet szervesen beépül a társadalom történetébe. E viták lényegében a tudomány és technika fejlődésének társadalmi meghatározottságát húzták alá, akaratlanul is.

Hasonló okokból került a kongresszus érdeklődésének homlokterébe a Nemzetközi Filozófiai Intézet dialektika-kollokviuma is, mely a következőképpen szakosodott: 1. görög dialektika; 2. hegeli és marxista dialektika; 3. a dialektika helye a természetben és a történelemben; 4. dialektikus és formális logika. A marxista résztvevők érdeklődése főleg ez utóbbi három területre összpontosult.

A dialektika marxi és hegeli értelmezését Mihailo Marković vetette össze egymással eredeti s igen érdekes — igaz, nem mindenben elfogadható — felfogásban. Marković nézete szerint Marxot a társadalom dialektikája, a társadalmi valóság megváltoztatásának és irányításának lehetőségei és módszerei érdekelték anélkül, hogy megalapozott volna egy általános lételméletet (ami különben Marković nézőpontjából — a korszerű gondolkodás mai állása mellett — naivitásnak tűnhet). Marković ennek alapján szembeállítja Hegel és Marx totalitásfelfogását. Hegelnél az igazság totalitása a megismerés ésszerűségében rejlik, a szellem öntudatra ébredésében, melynek csúcsa maga a hegeli filozófia, s ezzel megszűnik minden különbség a lehetőség és valóság között. Marx ezzel szemben — materialista módon — nem szakad el a társadalmi valóságtól, a kapitalizmus konkrét valóságából kiindulva mutat rá annak irracionális jegyeire s a racionalizmus e típusának leküzdési módozataira. Marković, minthogy maga is a társadalomra összpontosít, nem lép túl az emberi alkotás és cselekvés dialektikus szféráján, sőt, ezt tovább szűkíti a kapitalizmusban folytatott s a kapitalizmus meghaladását célzó praxisra.

A Markovićtyal vitatkozó Alfred Kosing (NDK) szükségesnek látja, hogy megkülönböztessük egymástól az objektív és szubjektív dialektikát és a dialektikát mint olyan elméletet, mely a valóságnak mind az objektív, mind a szubjektív oldalát magában foglalja. Nem célravezető tehát úgy „elszegényíteni“ Marxot, hogy Engelsszel állítjuk szembe. Kosing ellen-

vetésének figyelembevételével, és legfeljebb annyit téve hozzá, hogy a léttel foglalkozó kérdések háttérbe szorulása minden esetben a pozitívizmus malmára hajtja a vizet (amit Marković különben nem is tagad) — megállapíthatjuk, hogy a Marković kínálta szempontok főleg azért bizonyultak meggyőzőnek, mert a marxi gondolkodás, a társadalmi determinizmusról és az emberi szabadság kivívásáról vallott marxi nézetek központi elemét fedték fel — a mai ember problémáit érintő megközelítésben.

Az előbbi vitát folytatta, szinte ebből nőtt ki az a másik, amelyben a két szélsőséges álláspontot Paul Ricoeur és Adam Schaff képviselte. Paul Ricoeur, arra a kérdésre, hogy van-e a természetnek dialektikája, azt válaszolja: nincs. El kell ismernünk Marx érdemeit, ami az emberi praxis és különösképpen az osztályharc elméleti megalapozását illeti, bővítenünk kell azonban mai praxis-felfogásunkat. Paul Ricoeur szerint szükség volna egyrészt az emberi cselekvés általánosabb elméleti kidolgozására, másrészt hasznosítani lehetne az egzisztencializmus eredményeit. Ricoeur mindkét vonatkozásban Hegelre hivatkozik, akit a marxizmus fölé helyez.

Adam Schaff „ellenfelszólalásában“ úgy cáfolt, hogy egyszerre villantotta fel e kérdéskör mély rokonságát az előbbi kérdéskörökkel (pl. a Marković—Kosing közti vita tárgyával), s kötötte be a különböző álláspontokat a marxizmuson belüli s a marxizmus és más filozófiai áramlatok közötti viták egyetemes folyamatába. Felhívta a figyelmet arra, hogy a dialektikus gondolkodásra jellemző totalizáló megközelítés a létezés minden szférájában tetten tudja érne a dialektikát, mindenekelőtt azonban az anyagi lét dialektikus jellegét hangsúlyozza. A pozitivisták ellenvetésére, hogy lehetséges-e egyáltalán totalizáló összképet alkotni a világról, Adam Schaff a strukturalizmus és a rendszerelmélet törekvéseit hozta fel példának. Nemcsak arról van szó, hangsúlyozta, hogy a filozófia immanens módon integratív jellegű, hanem hogy a filozófiai totalitást egyre inkább kiegészítik ezek az új eredmények, melyek lehetővé teszik, hogy ne csak általában totalitásról beszéljünk, hanem különféle képpen strukturált, sajátos törvényszerűségekkel rendelkező totalitásokról.

Adam Schaff ezzel mintegy az előző vitákra is válaszolt, s mint kiderült, bizonyos értelemben az elkövetkezőkre is. Schaff szkeptikusan tekintett a formális és dialektikus logikáról folytatható viták elé, melyek szerinte nem sok újat mondhatnak, legfeljebb a már egy évtizede felszínen tartott kérdések felújítását, legjobb esetben árnyalását eredményezhetik. Az alcsoport kiemelkedő opponensének, Mario Bungénak (Kanada) és ellenfeleinek „házi vitája“ valóban a már ismert konklúziókat „melegítette fel“: meg kell találni a dialektika és a formális logika közös vonatkozási rendszerét, és olyan kifejezési formákat kell keresni a dialektikus gondolkodásnak, melyek nem mondanak ellent a formális logika eredményeinek.

A várnai kongresszus munkálatai egészében véve számos tanulsággal jártak. Ezek közül is a legfontosabb az a figyelmeztetés, hogy a filozófia nem „szabadítható meg“ a politikától: mindenfajta filozófiai tevékenység alapvetően ideológiai jellegű. A marxista filozófusoknak ugyanakkor szembesülniük kellett azzal a követelménnyel, hogy a lételmélet kidolgozására koncentráljanak: ez az ő felelőségük gondolataik életképességével és igazságával szemben — ez a „filozofálás“ értelme.